

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دیوان رضی الدین آرتیمانی
نقد و بررسی مفردات و مصطلحات عرفانی

نویسنده:

مریم برزگر ملکی

زمستان ۱۳۹۴

سرشناسه	: برزگر ملکی، مریم، ۱۳۵۳
عنوان و نام پدیدآور	: دیوان رضی الدین آرتیمانی: نقد و بررسی مفردات و مصطلحات عرفانی/نویسنده مریم برزگر ملکی
مشخصات نشر	: کرج: سیادت، ۱۳۹۴
مشخصات ظاهری	: ۲۷۲ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۷۳۳۳-۴۳-۳
وضعیت فهرست‌نویسی	: فپا
یادداشت	: کتابنامه
عنوان دیگر	: نقد و بررسی مفردات و مصطلحات عرفانی.
موضوع	: رضی الدین آرتیمانی، قرن ۱۱. دیوان - نقد و تفسیر
موضوع	: عشق (عرفان) در ادبیات
شناسه افزوده	: رضی الدین آرتیمانی، قرن ۱۱. دیوان. برگزیده. شرح
رده بندی کنگره	: ۱۳۹۴ ۹ د ۴ ب / PIR ۶۲۶۷
رده بندی دیو	: ۸ ف ا ۱/۴
شماره کتابشناسی	: ۴۱۸۱۹۸۴

۰۲۶۴۵۳۶۲۴۱۲ - ۰۹۱۲۶۶۷۰۶۳۵

Siadat.nashr@yahoo.com

دیوان رضی الدین آرتیمانی

نقد و بررسی مفردات و مصطلحات عرفانی

نویسنده: مریم برزگر ملکی

نوبت چاپ: اول

سال نشر: اسفند ۱۳۹۴

صفحه آرای: ناشر

ویراستاری: معصومه شیخ

ناظر فنی چاپ: ناشر

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

حق هرگونه چاپ و انتشار محفوظ است.

قیمت: ۱۵۰۰۰ تومان

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

۵	مقدمه
۶	پیشگفتار
۹	فصل اول: مختصری از زندگانی رضی الدین آرتیمانی (ره)
۱۰	شرح مختصری از زندگانی میر رضی (ره)
۱۶	آثار و جایگاه ادبی رضی الدین (ره)
۲۲	صفویان و عرفان در عصر آنان
۳۲	فصل دوم: لغات و اصطلاحات عرفانی دیوان رضی الدین آرتیمانی
۲۶۵	فصل سوم: نتیجه گیری
۲۶۹	منابع و مآخذ

مقدمه:

موضوع اصلی مورد بحث در این رساله، شرح لغات و اصطلاحات عرفانی در دیوان رضی الدین آرتیمانی می باشد.

آنچه در بخش مربوطه ارائه خواهد شد، شامل دویست و پنجاه واژه و اصطلاح عرفانی یافته شده است که تلاش کرده ایم تا هریک از آن ها بر اساس منابع معتبر و مستند شرح و تفسیر شوند.

این رساله در چهار فصل می باشد که به شرح زیر است:

- فصل اول در برگیرنده ی کلیاتی در مورد موضوع پژوهش، مقدمه، بیان مساله، سوالات و فرضیات، پیشینه و سوابق اهداف و روش اجرایی و پیشبرد رساله می باشد.

- فصل دوم، فصل اصلی رساله است. در ابتدای آن شرح مختصری از زندگانی، تولد و وفات شاعر آورده می شود.

سپس آثار او و جایگاه ادبی عرفانی میر رضی همراه با سبک و ویژگی های شعر و ادب او آورده می شود. در بخش بعدی، اندکی در باب حکومت صفوی که شاعر معاصر آنان است و همچنین وضعیت و چگونگی عرفان و تصوف و عارفان در عصر صفوی بحث خواهد شد. پس از آن وارد متن اصلی رساله می شویم که بررسی و شرح اصطلاحات عرفی دیوان میر رضی می باشد. اصطلاحات استخراج شده در این بخش بر اساس حروف الفبای فارسی آورده شد. اندک بیشتر واژگان، معنای ظاهری و اصلی شان کاملاً مشخص است. اما برخی واژگان، برای درک بهتر کاربرد عرفانی، معنای ظاهری آنان نیز براساس لغت نامه ی محمد معین آورده شده است. در این بخش برای تأیید وجود هر یک از اصطلاحات عرفانی، بیت یا ابیاتی از رضی آورده شده است که شامل سیصد و پنجاه و هفت بیت غیر تکراری می باشد. از آن جا که برخی از اصطلاحات بیشتر در دیوان رضی به کار رفته اند و برخی دیگر که در (بسیاری) برخی واژگان یک بار)، لذا برای برخی از اصطلاحات دو الی سه بیت و برای برخی یک بیت آورده شده است. مساله ی دیگر این که در سیصد و پنجاه و هفت بیت که مکرر نیستند، در مواردی بسیار محدود، شاید یک بیت، دو یا سه بار برای اصطلاحات مختلف تکرار شده باشد و آن نیز بدان دلیل است که یک اصطلاح یک بار برد، ممکن است یک یا دو بار در دیوان آمده باشد و درست در بیتی باشد که واژه و اصطلاح دیگری که آن نیز زیاد مورد استفاده قرار نگرفته است، در آن بیت موجود باشد. بدین جهت در اندک مواردی ناگزیر از تکرار می باشد.

در مورد واژگان مهم عرفانی، بر اساس منابع مورد استفاده، سعی شده است تا برای قیاس از شاعران و عارفان بزرگی چون سعدی و حافظ و غیره هم ابیاتی ارائه گردد.

اما فصل آخر و پایانی در برگیرنده ی نتیجه گیری کلی از کتاب می باشد.

رواج تصوف و پیدایش مکاتب صوفیه طی چهار سده در جهان اسلام، ظهور انبوهی تعبیر و اصطلاحات را در پی داشت که در آثار یا سخنان منقول از صوفیان، پراکنده بود. جالب است که نخستین گردآورندگان و شارحان اصطلاحات قوم، از جمله صوفیان یا شاعران متصوف بودند. برخی از مهم ترین آثار در این باب از این قرارند:

الف) اللع، اثر علی بن سراج طوسی ملقب به طاووس الفقرا (متوفی ۳۷۸ ه. ق.)، از جمله مهم ترین آثار شامل اصطلاحات، صوفیه و شرح آن ها است. سراج طوسی با عبدالرحمن سلمی، نویسنده ی طبقات الصوفیه معاصر بود. شایسته بدان طوسی را نخستین کسی دانست که این اصطلاحات را به طور وسیع گردآوری و شرح کرد.

او اصطلاحات و تعبیرات صوفیان را بر باطن شریعت استوار می داند که مربوط به اعمال قلوب است نه خوارج.

اعمال قلوب از نظر او شامل (تمامات) و (احوال) است؛ مانند: تصدیق، ایمان، یقین، اخلاص، معرفت، توکل، محبت، رضا، ذکر و... او مجموعاً نوزده اصطلاح را که به اعمال قلوب مربوط است، ذکر کرده و به شرح آن ها پرداخته است. طوسی همچنین تأویلات صوفیانه درباره ی برخی از مسائل شرعی مانند زکات، صدقه، صوم و حج را ذکر کرده و درباره ی برخی از ادب صوفیان مانند سماع و سلوک سخن رانده است.

ب) رساله ی قشیری، اثر ابوالقاسم قشیری (متوفی ۴۶۵ ه. ق.)، نویسنده در این کتاب، تقریباً با رعایت تسلسل تاریخی،

از تعداد زیادی از صوفیان متقدم تا روزگار خود (اغلب به استناد بر طبقات الصوفیه سلمی)، همراه با کلمات و سخنان و تعبیرات و اصطلاحات آنان یاد کرده است. قشیری درباره ی اصطلاحات صوفیان چنین می گوید: «تردید نیست که هر صنف از عالمان را الفاظی خاص است و از جمله در میان صوفیان نیز الفاظ و اصطلاحاتی متداول است که مقاصد خود را با آن اصطلاحات بیان می کنند».

این اصطلاحات به گونه ای است که مفهوم آن ها بر اجانب پوشیده است. چرا که صوفیان بر پوشیده داشتن افکار و عقاید و آداب تصوف سخت تعصب دارند و می کوشند که غیر الله بر آن آگاه نشوند. آن ها بر آنند که این اصطلاحات حاوی مفاهیم و حقایقی است که خداوند متعال صرفاً در دل اولیاء و اهل الله به ودیعت نهاده است و نامحرمان نباید بدان دانا شوند.

نگارنده سعی نموده است که این الفاظ و اصطلاحات را به طوری که قابل فهم باشد شرح و تفسیر کند. البته مراد قشیری از این کار آن بود که مبتدیان سیر و سلوک به مفاهیم این اصطلاحات واقف شوند. از این رو قشیری یکایک اصطلاحات را ظاهراً بر حسب اهمیت آن ها شرح و تفسیر کرده است.

ج) منازل السائرین. از جمله بزرگان صوفیه که به تدوین اصطلاحات و مقامات و حالات صوفیان پرداخت، ابواسماعیل عبدالله بن محمد انصاری (متوفی ۴۸۱ ه. ق.)، صاحب کتاب منازل السائرین، کشف الاسرار، طبقات صوفیه و چند اثر دیگر است. کتاب منازل السائرین که حاوی مقامات و احوال و سیر و سلوک صوفیان است یک صد اصطلاح را نیز در بر دارد. شروح متعددی بر این کتاب نوشته شده است؛ از جمله شرح عبد الرزاق کاشانی (متوفی ۷۳ ه. ق) را می توان نام برد.

د) آثار شیخ شهاب الدین سهروردی (مقتول در ۵۸۱)، وی از متفکران بزرگ و واضع بسیاری از رموزیات و اصطلاحات ذوقی است. اگرچه سهروردی را نمی توان در اعداد صوفیان به معنی خاص آن به شمار آورد، اما چون بزرگ ترین نماینده ی حکمت اشراق است و چنان که خود می گوید «یافت» که اساس اشراق است به ریاضت و سیر و سلوک استوار می باشد، کلمات و عباراتش مشحون از اصطلاحات و رموزی خاص خود اوست. حتی نام، مائل و آثار او مانند: عقل سرخ، هیاکل النور، لغت موران، آواز پر جبرئیل، غریبه الغریبه و رساله الابراج، رمزگونه است.

ه) شرح شطحیات (روزبهان بلی شیرازی (متوفی ۶۰۶ ق). از مشایخ صوفیه است که به شرح و تفسیر اصطلاحات صوفیان و به ویژه شطحیات آنان اهتمام کرد.

وی می گوید: «چون سر به گریبان تصمیم بر آوردم و در مشاهیر کتب ائمه معرفت مطالعه کردم، تفاوت مقامات ایشان در مقالات ایشان بشناختم، آرام کردم که نسبت و اشارات راسخان معرفت را تحف و ارادات احوال است؛ وقف بر آن علم مشکل دیدم علی الخصوص زبان اهل سکر که در لجه بحر قلزم قدم، غرق وحدت بودند. از شقایق ایشان در وقت زفراوت و حقیقت غلغات، شطحیات پیدا شده بود و بر هر کلمه جهانی از اهل علم به همدیگر بر آمده بودند. طاعنان شمشیر جان از حسد برکشیده بودند و از نادانی به خود می زدند، غیرت عشق مرا شربت سکینه داد تا از غمرات محبت ساغر شدم.»

روزبهان، ریشه ی شطح را در حروف فواتح سور و اسرار حروف آوینست بهات احادیث و کلمات و عبارات خلفای راشدین می داند. روزبهان که یکی از داناترین افراد به کلمات و اصطلاحات و شطحیات صوفیان است، اساس شطح را فواتح سوره های قرآن و اسرار حروف آن و متشابهات احادیث می داند. وی نخست به ذکر و شرح کلمات و شطحیات بایزید بسطامی (متوفی ۲۶۴ ه. ق) و سپس حسین منصور حلاج (مقتول در ۳۰۹ ه. ق) پرداخته و مطلب را با ذکر کلمات قصار و شطحیات و اصطلاحات عرفای دیگر ادامه داده است.

اگرچه یکی از فصول کتاب او به شرح و تفسیر اصطلاحات و رموزیات صوفیه اختصاص یافته است.

و) اصطلاحات محی الدین بن عربی (متوفی ۶۳۸ ه. ق).

متفکر و صوفی بزرگ سده ی ۶ و ۷ هجری، اندیشه های وحدت وجودیش، در صوفیان بعدی و نیز آثار منظوم و متنور عرفانی نفوذ بسیار یافت. پیروان و شاگردان با واسطه یا بی واسطه ی مکتب او، در عرفان نظری مانند صدرالدین قونوی و عبدالرزاق کاشانی و داود قیصری شارح فصوص الحکم، عقاید او را ترویج کردند و روش کار او را پی گرفتند. ابن عربی صاحب تألیفات متعددی است که بسیاری از آنها معماگونه و از متون بسیار دشوار عرفانی است که درک مطالب آنها بدون احاطه ی کامل به مبانی فکری عرفانی و مکتب خاص او ناممکن است. از جمله آثار او، اصطلاحات صوفیه می باشد، که در مجموعه ی رسائلش (هند، حیدر آباد ۱۳۶۷ ه ق) طبع و نشر شده است. وی در رساله ی دیگرش به نام "التراجم" نیز کلمات مشایخ و اصطلاحات صوفیان را شرح کرده است.

ز) اصطلاحان e. الرزاق کاشانی (متوفی ۷۳۵ ق).

عبدالرزاق کاشانی، یکی دیگر از بزرگان و مشایخ طریقت است که در باب اصطلاحات صوفیه رساله ای نوشته است. وی اصطلاحات صوفیه را بر اساس حروف تهجی مرتب و شرح کرده است. کاشانی همچنین شرحی بر منازل السائرین انصاری نوشته است که از شروح دشوار آن کتاب به شمار می رود.

ج) اصطلاحات فخر الدین عراقی (مسی ۷۱۸ ه ق).

شاعر و صوفی مشهور که برخی از اصطلاحات عرفانی و عرفانی را شرح کرده است. این اصطلاحات به طور مستقل و همچنین در پایان دیوان او چاپ و منتشر شده است.

ط) اصطلاحات شیخ محمود شبستری.

از جمله کسانی که اصطلاحات صوفیه و به ویژه شاعران عالم را گردآوری و شرح کرده است، شیخ محمود شبستری ملقب به سعد الدین یا نجم الدین، یکی از عارفان بزرگ سده ی هفتم است. رساله ی منظوم او، در این باب، در واقع پاسخ سوالات امیر حسین هروی یکی از عارفان عصر است. توجه او بیشتر به اصطلاحاتی معطوف بوده است که شاعران به کار می برده اند. مانند: خط و خال، خیال، میکده و... تاریخ نظم این رساله، سال (۷۱۷ ه ق) بوده است.

ی) اصطلاحات شاه نعمت الله ولی (متوفی ۸۳۴ ه ق).

اثر شاه نعمت الله ولی کرمانی، ظاهراً بر اساس اصطلاحات عبدالرزاق کاشانی تألیف شده است.

(سجادی، ۱۳، ۱۳۹۳-۷)

گذشته از اینان، کسان دیگری نیز در این باب دست به تألیف زده اند که کار برخی از آنها جنبه ی عمومی تر دارد.

کشاف اصطلاحات فنون تهانوی و دستور العلما قاضی عبدالنبی که بخش هایی از آثار خود را به اصطلاحات صوفیه اختصاص داده اند.